

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

σπείρα

Επιστημονική συνάντηση προς τιμήν
της **Αγγέλικας Ντούζουγη** και του **Κωνσταντίνου Ζάχου**

Πρακτικά

ΑΘΗΝΑ 2017

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

σπείρα

ΙΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΦΙΛΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ε Π Ι Σ Τ Η Μ Ο Ν Ι Κ Η Ε Π Ι Τ Ρ Ο Π Η

Δρ Κωνσταντίνος Σουέρεφ
Προϊστάμενος, ΙΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

Δρ Ελένη Κοτζαμποπούλου
Αναπληρώτρια Προϊσταμένη, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Ηπειρωτικών Σπουδών

Καθ. Κατερίνη Λιάμπη
Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Prof. Sarah P. Morris
Department of Classics and Cotsen Institute of Archaeology, UCLA

Prof. John K. Papadopoulos
Archaeology Interdepartmental Program, UCLA

Ο Ρ Γ Α Ν Ω Τ Ι Κ Η Ε Π Ι Τ Ρ Ο Π Η

ΠΡΟΕΔΡΟΣ	Νικόλαος Κατσκουδής
ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ	Γεωργία Πλιάκου
ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ	Θάλεια Κύρκου
ΤΑΜΙΕΣ	Ελένη Βασιλείου, Χαρά Καπά
ΜΕΛΗ	Ευγενία Αδάμ, Παρασκευή Γιούνη, Δημήτρης Καλπάκης, Ιουλία Κατσαδήμα, Χρήστος Κλείτσας, Ευάγγελος Παυλίδης, Υπατία Φάκλαρη, Νίκος Χόινας
ΜΕΛΗ - ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ	Βασιλική Γιαννάκη, Αναστασία Γιοβανοπούλου

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ
Ελένη Κώτσου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ
Ευαγγελία Μέρμηγκα

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Βασίλης Κανουλάς, Νατάσσα Κοτσάμπαση, Κυριάκος Κουτσογιαννόπουλος

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΙΤΛΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ
Δημήτρης Δούμας
Η μετάφραση των περιλήψεων έχει γίνει με ευθύνη των συγγραφέων

Με την ευγενική υποστήριξη του ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΔΗΜΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
και των ΑΓΑΘΟΕΡΓΩΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 105 64
www.tap.gr

ISBN 978-960-386-331-1

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

σπείρα

Επιστημονική συνάντηση
προς τιμήν της **Αγγέλικας Ντούζουγλη**
και του **Κωνσταντίνου Ζάχου**

Πρακτικά

ΑΘΗΝΑ 2017

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Χαιρετισμοί	11
Ευχαριστίες	23
Εργογραφία Αγγελικής Ντούζουγλη	24
Εργογραφία Κωνσταντίνου Ζάχου	28
Συντομογραφίες	36
Γενική βιβλιογραφία	36
PAUL HALSTEAD Neolithic Greece beyond the Village	39
ROBIN BARBER Κεραμική της μέσης και ύστερης εποχής του Χαλκού από το σπήλαιο του Ζα	49
MARIZA ΜΑΡΘΑΡΗ Το Καστρί της Σύρου υπό το φως των ερευνών της περιόδου 2006-2012	55
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΑΤΣΗ - ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΠΥΛΑΡΙΝΟΥ Η Μύρινα της πρώιμης εποχής του Χαλκού: δέπας αμφικύπελλον	67
ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ Ο Δαμοφών στη Μήλο	79
JEANNETTE FORSÉN - HANS MOMMSEN - CHRISTINE SHRINER Some Preliminary Remarks Concerning a Neutron Activation Analysis (NAA) Study and Fabric Correlation of Ceramic Samples from Asea in Arcadia, Greece	91
ANNA ΜΠΙΑΝΑΚΑ-ΔΗΜΑΚΗ Αργεϊτική κοροπλαστική αρχαϊκών χρόνων: ανασκαφικές μαρτυρίες και ευρήματα	109
E. ALRAM-STERN - M. BERGNER - C. DÜRAUER - A. GALIK - A. PENTEDEKA Visviki Magoula near Velestino - The Late Neolithic Finds in Context	131
ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ Αιακίδες στην Πιερία	145
ΕΛΕΝΗ ΚΟΤΖΑΜΠΟΠΟΥΛΟΥ Πέρα από τις θερμίδες: Γεύματα και συναντήσεις στο νεολιθικό σπήλαιο της Δράκαινας (Κεφαλονιά, Ιόνια νησιά)	153
ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ Νέα αρχαιολογικά δεδομένα για το τέλος της ύστερης εποχής του Χαλκού και τους Σκοτεινούς Αιώνες από το Μεγανήσι	169

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΑΡΒΑΡΑ ΓΚΙΖΑ Πήλινα ανάγλυφα πλακίδια από τη Λευκάδα και το Μεγανήσι	185
ΜΑΡΙΑ ΝΤΙΝΟΥ - ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΟΣ - ΕΥΓΕΝΙΑ ΑΔΑΜ - ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΓΙΟΥΝΗ Έρευνες πεδίου για αρχαιολογικές μαρτυρίες στα τοπία της ύστερης πλειστοκαινης - πρώιμης ολόκαινης ηπειρωτικής ενδοχώρας (Νομός Ιωαννίνων)	197
THOMAS TARTARON Fragments of a Maritime Small World: Glykys Limin and Trans-Ionian Trade in the Mycenaean Period	207
ΕΛΕΝΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Κεραμική παραγωγή και μόνιμη κατοίκηση στο τέλος της εποχής του Χαλκού. Η περίπτωση της κεντρικής Ηπείρου	221
ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΓΙΟΥΝΗ Πετρογραφική ανάλυση κεραμικής από τις θέσεις Λιατοβουνίου και Κρύας, Νομού Ιωαννίνων	231
ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΛΕΙΤΣΑΣ Δύο νέοι τάφοι «πολεμιστών» της Ύστερης Χαλκοκρατίας από την Ήπειρο	251
JOHN PAPADOPOULOS An Epirote Pastoral: Wind Instruments in Tombs in Epirus	265
ΚΑΤΕΡΙΝΗ ΔΙΑΜΠΗ Άπειρος	279
ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΛΙΑΚΟΥ Μολύβδινα σταθμιά από ελληνιστική αγροικία στην Επισκοπή Ιωαννίνων	295
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΟΥΛΑΣ - ΕΛΕΝΗ ΣΚΑΛΙΣΤΗ Ίερό Δωδώνης. Παρουσίαση νεότερων στοιχείων από τις εργασίες ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου	307
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΜΥΡΗΣ Οι θυρώνες του αρχαίου θεάτρου της Δωδώνης	319
ΕΛΕΝΗ ΣΚΑΛΙΣΤΗ - ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΟΥΛΑΣ Θέατρο Δωδώνης. Καταγραφή στοιχείων από τις εργασίες αποκατάστασης των τελευταίων ετών	333
ΠΕΤΡΟΣ ΚΑΤΣΟΥΔΑΣ Τεκμηρίωση αρχιτεκτονικών και γεωμετρικών στοιχείων του θεάτρου της Δωδώνης με τη χρήση νέων τεχνολογιών	345
ΝΙΚΟΣ ΧΟΪΝΑΣ Χάλκινος γρύπας από τη Δωδώνη	357
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΧΑΡΙΣΗΣ Ένας χάλκινος τροχίσκος από τη Δωδώνη. Η ίνυξ, ο λέβης και η μουσική των θεών	365
DHIMITER ÇONDI Οι ανασκαφές στην αρχαία πόλη της Αντιγόνας	381
MANUEL FIEDLER Ein Bitumen-Bauopfer in Apollonia (Albanien)	397

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

RICHARD HODGES	411
A Colonial Indifference to Butrint, 1923-24	
ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΚΑΡΑΤΖΕΝΗ	421
Επιβίωση αρχαίων μύθων στην περιοχή της Άρτας	
ΑΝΘΗ ΑΓΓΕΛΗ - ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ	435
Κεραμική των γεωμετρικών χρόνων από την Άρτα	
ΘΑΛΕΙΑ ΚΥΡΚΟΥ	445
Ταφικά στεφάνια από τη δυτική νεκρόπολη της Αμβρακίας	
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΑΚΗ	459
Μηχανισμοί παραγωγής ελαιόλαδου στο ρωμαϊκό ελαιοτριβείο Στρογγυλής	
WILLIAM MURRAY	469
Augustus's Victory Monument, 3D Modeling, and New Directions for Warship Research	
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΓΙΟΒΑΝΟΠΟΥΛΟΥ	479
Ανάγλυφο με παράσταση πλοίων από τον Βωμό του Τροπαίου του Αυγούστου στη Νικόπολη	
ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΣΑΚΟΥΜΗΣ	489
Τα κιονόκρανα στο μνημείο του Οκταβιανού Αυγούστου της Νικόπολης	
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΘΕΟΥΛΑΚΗΣ - ΝΙΚΟΛΑΟΣ-ΑΛΕΞΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΗΣ	509
Μελέτη καθαρισμού των λίθινων θραυσμάτων του μνημείου του Αυγούστου στη Νικόπολη	
ΙΟΥΛΙΑ ΚΑΤΣΑΔΗΜΑ	519
Μαρμάρινη εικονιστική κεφαλή από τη Νικόπολη: <i>Vir gravis et sanctus</i>	
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΕΡΚΟΥΡΗ	535
Το ρωμαϊκό υδραγωγείο Νικόπολης. Προκαταρκτική έκθεση από τις εργασίες ανάδειξης του μνημείου (2011-2014)	
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΥΛΙΔΗΣ - ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΛΕΙΔΑΣ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ	557
Το μικρό Νυμφαίο της Νικόπολης	
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ	575
Βόρεια νεκρόπολη Νικόπολης: Ταφικό σύνολο από ένα μασσωλείο	
ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΛΕΟΝΤΑΡΗΣ	597
Το «Μασσωλείο 2» από τη βόρεια νεκρόπολη της αρχαίας Νικόπολης	
ΘΕΟΔΟΣΙΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ	607
Ο Ηρακλής ως παράδειγμα ενάρετου βίου. Μια νέα σαρκοφάγος από τη Νικόπολη	
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΤΣΙΚΟΥΔΗΣ	621
Αφροδίτη αναπαυόμενη επί αρχαϊστικού αγαλματίου	
ΧΑΡΑ ΚΑΠΠΑ	637
Δύο σύνολα πήλινων ειδωλίων από τα νεκροταφεία της Νικόπολης	
PAUL REYNOLDS - ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΥΛΙΔΗΣ	651
An Early 5th Century AD Pottery Deposit from a Cloaca Cleaning Shaft of the <i>Cardo</i> next to Basilica A, Nicopolis (Greece)	
ΥΠΑΤΙΑ ΦΑΚΛΑΡΗ	667
Ονοματολογικές παρατηρήσεις σε επιγραφές της Νικόπολης	

ΕΥΓΕΝΙΑ ΧΑΛΚΙΑ	
Οι επίσκοποι Νικοπόλεως Δομέτιοι και η επισκοπική χορηγία κατά την παλαιοχριστιανική εποχή	679
ΒΑΡΒΑΡΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ	
Αυτοκρατορικό σταθμίο από την Καστρίτσα Ιωαννίνων	693
ΕΛΕΝΗ ΚΑΤΣΑΝΙΚΑ	
Μια συνεργασία για την επανέκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων	705
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΟΥΡΕΡΕΦ	
ΠΥΡΡΟΣ 2013: Υλικό για μια έκθεση	717
Κατάλογος συμμετεχόντων	721

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Στη βιβλιογραφία παρατίθενται οι σημαντικότερες αναφορές, καθώς και συντομογραφίες πλην των καθιερωμένων συντομογραφιών που υπάρχουν ήδη στον κατάλογο του ΑΑ 2005/2, 329 κ.ε.

ΑΕΘΣΕ Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας

The Celator *The Celator, Journal of Ancient and Medieval Coinage*

CID *Corpus des inscriptions de Delphes*

ΔΧΑΕ Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

ΕΕΒΣ Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών

HX / *EpChron* Ηπειρωτικά Χρονικά

JAnthArch *Journal of Anthropological Archaeology*

LGPN P. M. Fraser & E. Matthews (επιμ.), *A Lexicon of Greek Personal Names*, Oxford 1987 κ.ε.

MAA *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*

MAAR *Memories of the American Academy of Rome*

Monumentet *Monumentet / Ministria a Arësimit dhe e Kulturës, Instituti i Monumenteve të Kulturës, Tirana*

NEA *Near Eastern Archaeology*

NJBB *Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik*

OAJ *The Open Anthropology Journal*

TAPA *Transactions of the American Philological Association*

Agora VII. J. Perlzweig, *The Athenian Agora VII. Lamps of the Roman Period. First to Seventh Century after Christ*, Princeton 1961.

Ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων. Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), 2000-2010. Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, Γενική Γραμματεία Πολιτισμού, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Αθήνα 2012.

Asskamp, R. & Esch, T. (επιμ.). 2010. *IMPERIUM - Varus und seine Zeit. Beiträge zum internationalen Kolloquium des LWL-Römermuseums am 28. und 29. April 2008 in Münster*, Münster.

Αφιέρωμα στον N. G. L. Hammond. Αφιέρωμα στον N. G. L. Hammond, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Παράρτημα Μακεδονικών, αρ. 7, Θεσσαλονίκη 1997.

Bejko, L. & Hodges, R. (επιμ./eds.). 2006. *New Directions in Albanian Archaeology. Studies Presented to Muzafer Korkuti*, International Centre for Albanian Archaeology, Monograph Series No 1, Tirana.

Βοκοτοπούλου, Ι. 1986. *Βίτσα. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κόμης*, Αθήνα.

Cabanes, P. (επιμ.). 1999. *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité. III. Actes du IIIe colloque international de Chantilly, 16-19 Octobre 1996*, Paris.

- Γ' ΕλλΚερ. Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Θεσσαλονίκη, 24-27 Σεπτεμβρίου 1991, Πρακτικά, Αθήνα 1994.
- Corinth IV. O. Broneer, *Corinth IV. Terracotta Lamps*, Cambridge, Massachusetts 1930.
- Corinth XII. G. Davidson, *Corinth XII. The Minor Objects*, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton 1952.
- Dakaris, S. 1971. *Cassopaia and the Elean Colonies*, Ancient Greek Cities 4, Athens.
- Dark Ages Revisited*. A. Mazarakis Ainian (επιμ.), *The Dark Ages Revisited, Acts of an International Conference in Memory of William D. E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, Volos 2011.
- Franke, P. 1961. *Die antiken Münzen von Epirus*, Wiesbaden.
- Frielinghaus, H. & Stroszeck, J. (επιμ./eds.). 2010. *Neue Forschungen zu griechischen Städten und Heiligtümern. Festschrift für Burkhardt Wesenberg zum 65. Geburtstag*, Beiträge zur Archäologie Griechenlands 1, Möhnesee.
- Ζάχος, Κ. 2001. *Το Μνημείο του Οκταβιανού Αυγούστου στη Νικόπολη. Το τρόπαιο της ναυμαχίας του Ακτίου*, Αθήνα.
- Ζάχος, Κ., Καλλιάκης, Δ., Καππά, Χ. & Κύρκου, Θ. 2008. *Νικόπολη. Αποκαλύπτοντας την πόλη της νίκης του Αυγούστου*, Αθήνα.
- Hammond, N. G. L. 1967. *Epirus. The Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and Adjacent Areas*, Oxford.
- Η επαρχία της Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο. Η επαρχία της Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο, Εισηγήσεις στο Α' Επιστημονικό Συμπόσιο, Κόνιτσα, 12-14 Μαΐου 1995*, Δήμος Κόνιτσας, Πνευματικό Κέντρο, Κόνιτσα 1996.
- Isager, J. (επιμ./ed.). 2001. *Foundation and Destruction, Nicopolis and Northwestern Greece, the Archaeological Evidence for the City Destructions, the Foundation of Nicopolis and the Synoecism*, Monographs of the Danish Institute at Athens 3, Aarhus.
- Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Ωρες Βυζαντίου, Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο, Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2002.
- Καραμεσίνη-Οικονομίδου, Μ. 1975. *Η νομισματοκοπία της Νικοπόλεως*, Αθήνα.
- Lamboley, J. L. & Castiglioni, M. P. (επιμ./eds./Hrsg.). 2011. *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité V: Actes du Ve colloque international de Grenoble, 8-11 octobre 2008*, Paris.
- Leake, W. W. M. 1835. *Travels in Northern Greece*, London.
- Λιάμπη, Κ., Παπαευαγγέλου-Γκενάκου, Κ., Ζάχος, Κ. Λ., Ντούζουγλη, Α. & Ιακωβίδου, Α. (επιμ.). 2013. *Κέρμα III, Νομισματική και οικονομική Ιστορία στην Ήπειρο κατά την αρχαιότητα, Πρακτικά του 1ου Διεθνούς Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 3-7 Οκτωβρίου 2007*, Αθήνα / Liampi, K., Papaevangelou-Genakos, C., Zachos, K. L., Douzougli, A. & Iakovidou, A. (eds.). 2013. *Kerma III, Numismatic History and Economy in Epirus during Antiquity. Proceedings of the 1st International Conference, University of Ioannina, October 3rd-7th 2007*, Athens.
- Neolithic Society in Greece*. P. Halstead (επιμ.), *Neolithic Society in Greece*, Sheffield 1999.
- Νικόπολις Α' / Nicopolis I*. E. Χρυσός (επιμ.), *Νικόπολις Α', Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη, 23-29 Σεπτεμβρίου 1984*, Πρέβεζα 1987 / E. Chrysos (ed.), *Nicopolis I. Proceedings of the First International Symposium on Nicopolis, 23-29 September 1984*, Preveza 1987.
- Νικόπολις Β' / Nicopolis B*. K. Ζάχος (επιμ.), *Νικόπολις Β', Πρακτικά του δεύτερου διεθνούς συμποσίου για τη Νικόπολη, 11-15 Σεπτεμβρίου 2002*, Πρέβεζα 2007 / K. Zachos (ed.), *Nicopolis B. Proceedings of the Second International Nicopolis Symposium, 11-15 September 2002*, Actia Nicopolis Foundation, Preveza.

- Παπαθανασόπουλος, Γ. (επιμ.). 1996. *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, Αθήνα.
- Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου. Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία, 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Λαμία 1999.
- Πλιάκου, Γ. 2007. *Το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων και η ευρύτερη περιοχή της Μολοσσίας στην κεντρική Ήπειρο: Αρχαιολογικά κατάλοιπα, οικιστική οργάνωση και οικονομία* (αδ. διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).
- Ρήγιнос, Γ. & Κατερίνη, Ε. 2009. *Νικόπολη. Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου*, Αθήνα.
- Σουέρεφ, Κ. Ι. 2001. *Μυκηναϊκές μαρτυρίες από την Ήπειρο*, Ιωάννινα.
- Tartaron, T. F. 2004. *Bronze Age Landscape and Society in Southern Epirus, Greece*, BAR International Series 1290, Oxford.
- Touchais, G. & Renard, J. (επιμ.). 2002. *L'Albanie dans l'Europe préhistorique, Actes du Colloque de Lorient, organisé par l'École française d'Athènes et l'Université de Bretagne-Sud, Lorient 8-10 juin 2000*, BCH Suppl. 42, Paris.
- (un)settling the Neolithic*. D. Bailey, A. Whittle & V. Cummings (eds.), *(un)settling the Neolithic*, Oxford 2005.
- Φηγός. Χ. Τζουβάρα-Σούλη, Α. Βλαχοπούλου-Οικονόμου & Κ. Γραβάνη-Κατσίκη (επιμ.), *Φηγός. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα 1994.

NEOLITHIC GREECE BEYOND THE VILLAGE*

PAUL HALSTEAD

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

Ένα από τα ζητήματα που έχουν απασχολήσει τόσο την Αγγέλικα Ντούζουγλη όσο και τον Κωνσταντίνο Ζάχο είναι ο προσδιορισμός και η ερμηνεία των ριζοσπαστικών αλλαγών στην κατοίκηση του ελλαδικού χώρου στις νεότερες φάσεις της Νεολιθικής. Στις πρωιμότερες φάσεις της Νεολιθικής, μεγάλα και μακρόβια «χωριά» με σχετικά καλοχτισμένα και «μόνιμα» σπίτια, κατανεμημένα κυρίως στις ευφορότερες περιοχές, φαίνεται να ήταν το επίκεντρο της κοινωνικής ζωής, όπως και της σύγχρονης αρχαιολογικής έρευνας. Αντίθετα, στις νεότερες φάσεις της Νεολιθικής και ιδιαίτερα σε περιοχές σχετικά ακατάλληλες για την καλλιέργεια σιτηρών και οσπρίων, παρατηρείται επίσης, ευρεία κατοίκηση μικρών υπαίθριων «συνοικισμών» (π.χ. των Δολιανών) με λείψανα από πρόχειρες καλύβες, καθώς επίσης, και χρήση σπηλαίων-βραχοσκεπών (π.χ. του σπηλαίου του Ζα). Κατά την Αγγέλικα Ντούζουγλη και τον Κωνσταντίνο Ζάχο, αυτές οι αλλαγές στην οικιστική αρχιτεκτονική και την κατανομή της κατοίκησης σχετίζονται με αύξηση της κλίμακας της κτηνοτροφίας και επομένως, των μετακινήσεων των κοπαδιών. Άλλοι θεωρούν απίθανη την ύπαρξη ειδικευμένων κτηνοτρόφων στη Νεολιθική, εν απουσία αστικών αγορών. Αυτή η φαινομενική διαφωνία, εν μέρει, οφείλεται σε ασάφειες ορολογίας, εφ' όσον ο όρος «κτηνοτροφία» μπορεί να αναφέρεται και στη διαχείριση μεγάλων, εποχιακά μετακινούμενων κοπαδιών από ειδικευμένες ομάδες (π.χ. τους Βλάχους ή τους Σαρακατσάνους), αλλά και μικρών, μη μετακινούμενων κοπαδιών (π.χ. που βόσκουν στα χωράφια ενός μεικτού γεωργοκτηνοτροφικού χωριού).

Αντίθετα με την Ελλάδα, στη βορειοδυτική Μεσόγειο (από τις ακτές της Δαλματίας μέχρι την ανατολική και κεντρική Ισπανία), υπάρχουν άφθονες ενδείξεις από τις πρωιμότερες φάσεις της Νεολιθικής για τη χρήση σπηλαίων-βραχοσκεπών για να στεγάσουν κτηνοτρόφους, κυνηγούς, σταυλισμένα ζώα, αποθήκες και ταφές. Προτείνεται ότι οι διαφορές στη νεολιθική χρήση σπηλαίων-βραχοσκεπών μεταξύ βορειοδυτικής Μεσογείου και του ελλαδικού χώρου και μεταξύ των πρωιμότερων και των νεότερων φάσεων της Νεολιθικής στην Ελλάδα, οφείλονται όχι (μόνο) στον βαθμό διάδοσης της κτηνοτροφίας, αλλά (και) στις πρακτικές της κοινωνικής αναπαραγωγής και της κοινωνικοποίησης του τοπίου.

INTRODUCTION

This contribution addresses a subject that has exercised both the present author and those to whom this volume is dedicated: the dramatic proliferation of evidence for human use of small open-air ‘hamlets’ and caves/rock-shelters in the later Neolithic of Greece and the disputed relationship of this phenomenon with the development or expansion of pastoralism. Rather than attempting to resolve the latter dispute, the contrasting evidence for Neolithic use of caves and rock-shelters in the northwest Mediterranean is discussed. It is argued that regional and chronological variation in Neolithic use of caves/rock-shelters may shed more light on divergent practices of social reproduction and landscape enculturation than on differences in land use.

* V. Isaakidou commented on drafts of this paper and, with K. Kotsakis, provided terminological advice on the oral (Greek) version of this paper, that D. Kontogiorgos presented in Ioannina when teaching commitments prevented my attending in person. I am indebted to Angelika Douzougli and Kostas Zachos for their contributions to the topic discussed here and for affording me opportunities to take an active part in it.

PASTORALISM IN THE LATER NEOLITHIC OF GREECE?

From the Early and Middle Neolithic (mid-7th to mid-6th millennia BC) in Greece, most known sites are open-air ‘villages’, comprised of numerous ‘houses’ and, in many cases, occupied over several centuries if not millennia. Conversely, from the Late and especially Final Neolithic (late 6th to late 4th millennia BC), numerous small and often short-lived open-air sites or ‘hamlets’ are also known and there is much richer evidence for human use of caves and rock-shelters¹. Notable examples of these ‘new’ types of Neolithic site, excavated by Angelika Douzougli and Konstantinos Zachos, are the open-air ‘hamlet’ of Doliana near Ioannina² and the Cave of Zas on Naxos³. Both caves/rock-shelters and small open-air hamlets have been widely interpreted as sites occupied temporarily or seasonally by pastoralists⁴, on various grounds:

- (1) because the cave or rock-shelter is unsuitable for long-term human habitation (e.g., Cave of Zas);
- (2) because the immediate environs are unsuitable for cultivation (e.g., Cave of Zas);
- (3) because surviving architecture represents flimsy huts rather than solid houses (e.g., Doliana);
- (4) because they have yielded objects of distant provenience or inspiration (e.g., Doliana and Cave of Zas).

Albeit with caution, the publications of Angelika Douzougli and Konstantinos Zachos broadly espouse this viewpoint.

Others, including this author, consider specialized pastoralism unlikely in prehistory in the absence of a market⁵. Two categories of archaeological evidence arguably favour this view:

(1) isotopic and palaeopathological analysis of human skeletons detects no dietary contrast between open-air villages, on the one hand, and hamlets or caves/rock-shelters⁶, on the other, implying that occupants of the latter did not consume substantially more animal produce as might be expected according to the pastoralist model;

(2) at open-air ‘villages’ and at ‘hamlets’ and caves/rock-shelters alike, teeth and bones of very young lambs and kids suggest the presence of domestic animals (and thus of humans) in late winter or early spring and so are not compatible with the long-distance seasonal movements characteristic of specialized pastoralists⁷.

In part, these opposing views reflect ambiguous terminology, with Greek *ktinotrofia* and English ‘pastoralism’ potentially referring to livestock management ranging from a few ‘house-sheep’ or ‘house-goats’, that many sedentary arable farmers keep at home, to the massive and seasonally mobile flocks of Vlachs or Sarakatsani, who engage in minimal or no cultivation and obtain staple grains through exchange. An intermediate scale, say 50-100 sheep and goats moving over a radius of a few kilometres around an agricultural settlement, might be acceptable to members of both camps – and does not differ radically from what K. Zachos proposes for Neolithic use of the Cave of Zas⁸. Rather than attempting to resolve the argument over later Neolithic pastoralism in Greece, the use of caves/rock-shelters and open-air hamlets is considered here from a different perspective.

1. E.g., Demoule & Perlès 1993.

2. Douzougli & Zachos 2002.

3. Zachos 1999.

4. E.g., Cavanagh 1999; Jacobsen 1984; Sampson 1992.

5. E.g., Cherry 1988; Halstead 1996.

6. Papathanasiou 2003; 2005; Triantaphyllou 2001.

7. Halstead 2005.

8. Zachos 1999, 160-161.

NEOLITHIC USE OF CAVES AND ROCK-SHELTERS:
GREECE AND THE NORTHWEST MEDITERRANEAN

During the later Neolithic, animals were certainly sheltered in caves that have yielded traces of layers of dung: for example, Kitsos in Attiki⁹ and Kouveleiki A in Lakonia¹⁰. Other caves, however, had other uses – for burial¹¹, storage¹², ritual or ceremonial activity¹³, and perhaps ‘routine’ habitation although this is difficult to demonstrate. Even caves that sheltered livestock could serve other purposes, as for example Kouveleiki A, where micromorphological study revealed carefully laid floors as well as dung¹⁴. These various forms of activity, often at some distance from more permanent settlements, must – like the construction and use of outlying chapels, bridges, cobbled paths and animal-folds in the recent past¹⁵ – have played an important role in enculturating the wider landscape and in shaping the sense of identity of the local community and thereby its social reproduction.

Similar uses of caves are also known from the earlier Neolithic in Greece, as at Franchthi in the Argolid, where human burials were found¹⁶ as well as traces of other activities (e.g., consumption of domestic animals) and shed milk teeth (fallen from live animals) indicating the stalling of young adult sheep/goats¹⁷. To date, however, evidence for Early or Middle Neolithic use of caves or rock-shelters is scarce and some known examples, like Franchthi, are located next to an open-air settlement of the same date. In the earlier Neolithic, both herding and landscape enculturation/social reproduction seem to have involved archaeologically recognizable activities at locations removed from permanent agricultural settlements far more rarely than in the Late and Final Neolithic.

The northwest Mediterranean apparently presents a different picture. Here, as in the more fertile regions of lowland Greece, earlier Neolithic (6th or 6th-5th millennium BC) open-air ‘village’ settlements of mixed agro-pastoral farmers are now increasingly well known in Dalmatia¹⁸, Italy¹⁹, southern France²⁰, and eastern and central Spain²¹. In contrast with Greece, however, there is abundant earlier Neolithic evidence from the northwest Mediterranean for the use of caves to shelter livestock²², herders²³ and hunters²⁴, for storage²⁵, and for burial of the dead²⁶. Moreover, among a wealth of ‘off-site’ rock-art, depicting herding and hunting scenes, some from eastern Spain seemingly date to the earlier Neolithic²⁷. In short, known earlier Neolithic traces of human activities at a distance from permanent agricultural settlements²⁸ are much richer in the northwestern Mediterranean than in Greece. Three alternative reasons for this may be considered.

9. Brochier 1983.

10. Karkanas 2006.

11. Triantaphyllou 2008.

12. E.g., Sampson 1992.

13. E.g., Demoule & Perlès 1993, 404-405; Stratouli 2005; Tomkins 2009.

14. Karkanas 2006.

15. E.g., Forbes 2007.

16. Jacobsen & Cullen 1981.

17. Payne 1985.

18. E.g., Legge & Moore 2011

19. E.g., Rottoli & Pessina 2007.

20. E.g., Guilaine, Manen & Vigne 2007.

21. Martí Oliver & Bernabeu Aubán 2012.

22. Brochier *et al.* 1992; Angelucci *et al.* 2009.

23. E.g., Brochier 2006.

24. E.g., Liesau von Lettow-Vorbeck & Morales Muñoz 2012.

25. E.g., Cueva de los Murciélagos, Peña-Chocarro 2007.

26. E.g., Garrido Pena *et al.* 2012.

27. McClure, Molina & Bernabeu 2008.

28. The lack of cereal chaff and weeds in archaeobotanical samples from most Neolithic caves in Spain suggests that processing, and probably growing, of crops took place some distance away, Zapata *et al.* 2004, 304 (also at Zas Cave, Zachos 1999, 157).

First, Neolithic research developed rather differently in the two regions. In Greece, early excavations within a culture history paradigm focused on open-air ‘tell’ sites with deep stratigraphy to resolve problems of relative chronology²⁹. Conversely, in the northwest Mediterranean, where open-air settlements tend to be horizontally extensive with shallow stratigraphy like Neolithic ‘flat-extended’ sites in Greece³⁰, early excavations placed greater emphasis on the deep stratigraphy of cave sites. Such differences of research tradition certainly played a role in shaping the nature of available evidence and may partly account for the relative scarcity of systematic excavations of Neolithic cave sites in Greece, but do not explain why deposits particularly of the Early and Middle Neolithic should be poorly known from Greek caves.

Secondly, in many parts of southern Greece, which may be considered marginal for grain crops because of low rainfall, open-air agropastoral settlements multiply relatively late, in the Late and especially Final Neolithic³¹. The same areas are, for geological and topographic reasons, often richer in caves than the fertile basins of central and northeastern Greece where dense open-air settlement is known from the earlier Neolithic. To some extent, therefore, open-air farming settlements were less often established near natural caves or rock-shelters in the earlier than in the later Neolithic in Greece. On the other hand, the landscape of both Greece and the northwest Mediterranean presents sufficiently striking local heterogeneity that differences between these regions in the chronology of cave use seem unlikely to be due mainly to the temporal and spatial rhythm of the expansion of Neolithic settlement.

Thirdly, perhaps early farming communities used the landscape differently in the two regions. If so, was herding initially less important in Greece than the northwest Mediterranean? Although rich, the northwest Mediterranean evidence for earlier Neolithic stalling of livestock comes from caves/rock-shelters at modest altitude, compatible with short-distance movement from lowland farming communities rather than long-distance seasonal movement to upland pasture³². At some of these sites, evidence for labour-intensive collection of leaf- or twig-fodder³³ also suggests stalling of only modest numbers of animals. Several caves/rock-shelters have yielded evidence for heavy infant mortality in sheep and/or goats and, while some such patterns are methodological artefacts³⁴ and others may reflect seasonal use of sites³⁵, others probably represent intensive management of livestock for dairy produce³⁶ – an interpretation strengthened by milk traces in ceramics at Mala Triglavca in Slovenia³⁷. In Greece, there are no detailed publications of mortality data for domestic animals from earlier Neolithic caves/rock-shelters. The few such studies for later Neolithic caves/rock-shelters indicate ‘meat’ management (heavy slaughter of yearlings and/or young adults) of sheep and goats³⁸, suggesting that large carcasses were prioritised over milk production, but ceramic residues indicate milk consumption at the Late Neolithic open-air village of Stavroupoli in northern Greece³⁹. Moreover, while the present author has argued that the heavy predominance of sheep in a more or less wooded landscape at earlier Neolithic open-air villages in Greece reflects the close integration of livestock with plots cleared for cultivation⁴⁰, this does not preclude their seasonal removal over modest distances to richer pastures – indeed, this must surely

29. E.g., Milojčić 1960.

30. E.g., Andreou *et al.* 1996.

31. E.g., Tomkins 2008.

32. Brochier 2006.

33. E.g., Badal 2002; Delhon *et al.* 2008.

34. Brochier 2013.

35. Helmer *et al.* 2005.

36. E.g., Miracle 2006; Rowley-Conwy 2000; Vigne & Helmer 2007.

37. Soberl *et al.* 2008.

38. Halstead 1996; Τρανταλίδου 1997.

39. Evershed *et al.* 2008.

40. E.g., Halstead 2006.

have taken place at least in years when exceptionally cold winters or dry summers threatened the survival of village herds. Paradoxically, therefore, although stalling of livestock looms large in the rich evidence for earlier Neolithic use of caves and rock-shelters in the northwest Mediterranean, it seems premature to attribute the scarcity of such evidence from Greece to contrasting goals or scale of herding.

Equally, consumption of high-quality lithic raw materials from distant sources makes clear that at least part of the earlier Neolithic population of the northwest Mediterranean⁴¹ and Greece⁴² alike travelled well away from the main concentrations of open-air villages. By default, it is argued, more widespread earlier Neolithic use of caves and rock-shelters in the northwest Mediterranean (even though evidence for elaborate ritual is more abundant from the later Neolithic of central and southern Italy⁴³) reflects regional differences not in the type or scale of practical exploitation of the wider, uncultivated landscape but rather in the arenas in which early farming communities used durable material culture to enculturate their landscape. Sherratt similarly highlighted the contrast between the Neolithic of northwest Europe with its monumental *mortuary* ‘barrows’ and that of southeast Europe with its monumental ‘tell’ *settlements*⁴⁴. In the latter region, it is now clear that Neolithic ‘tells’ coexisted with ‘flat-extended’ open-air villages, arguably representing tension between household and collective control, respectively, of resources including land⁴⁵ that seems widely to have characterised early farming communities in southwest Asia and Europe⁴⁶. Both forms of village, however, were the focus of considerable expenditure of labour and material resources representing a range of residential, mortuary, commensal and other strategies of social reproduction⁴⁷.

Returning to the problem of diachronic changes in the type and distribution of Neolithic sites in Greece, if the scarcity of cave use in the earlier Neolithic essentially reflects the concentration of rituals and ceremonies of social reproduction in the archaeologically rich open-air villages, then the later Neolithic proliferation both in use of caves/rock-shelters and in occupation of short-lived open-air hamlets may plausibly be understood in terms of a loosening of collective, village control over social reproduction – a suggestion compatible with the apparently increasing independence of individual households in the later Neolithic⁴⁸. There is as yet no direct evidence that the later Neolithic of Greece saw a change in form or increase in scale of livestock management, although the latter is far from implausible given the evident social significance of meat from domestic animals in Neolithic commensality⁴⁹. Arguably, however, herding of livestock is neither a necessary nor a sufficient explanation for the radical changes in residential patterns that took place in the later Neolithic in Greece.

41. E.g., Robb & Farr 2005.

42. E.g., Perlès 1990.

43. E.g., Whitehouse 1990; Grifoni Cremonesi 2007; Pluciennik 1997.

44. Sherratt 1990; also Chapman 1997.

45. Kotsakis 1999; 2006; Halstead 2011.

46. E.g., Bogaard *et al.* 2009; 2011.

47. E.g., Kotsakis 2006; Mina 2008; Tomkins 2007; Triantaphyllou 2008; Halstead 2011.

48. Halstead 2008.

49. E.g., Halstead 2012.

CONCLUSION

The later Neolithic in Greece witnessed a dramatic proliferation in the use of caves and rock-shelters and the occupation of small, relatively short-lived (probably on a generational rather than seasonal timescale) open-air ‘hamlets’. Interpretation of this phenomenon is not easy, given the scarcity and diversity of relevant evidence. Arguments for and against linkage with large-scale, mobile herding have been based on indirect and circumstantial evidence and have been somewhat obscured by confusion over terminology.

This paper largely sidesteps the debate over the existence or otherwise of later Neolithic pastoralism, in which the present author and honorands hold opposing views. Instead, it has explored the contrasting importance of cave/rock-shelter use in the earlier Neolithic of the northwest Mediterranean and Greece, as a basis for re-examining the diachronic changes observed in Greece. The comparison between these two regions is by no means risk-free: it treats regional absence or scarcity of evidence for some human uses of caves/rock-shelters as probable evidence of their absence or scarcity; and the northwest Mediterranean, in particular, is a very large area with an archaeological record characterised by great geographical and temporal variability. Nonetheless, the exercise in comparison is arguably fruitful in highlighting the distinctive character of the earlier Neolithic archaeological record in Greece.

In Greece, social reproduction was strongly focused on the main ‘home’ village in the earlier Neolithic, with the wider landscape becoming a more important arena for such activity in the later Neolithic. The later (perhaps more particularly Final) Neolithic, also, witnessed the widespread proliferation of small, short-lived open-air hamlets and, in the absence of any evidence for related changes in subsistence strategy, it has been argued that this was enabled by the relaxation of collective, village-wide control in the face of increasing household independence⁵⁰. It is tempting to link these social transformations in the later Neolithic of Greece to the increasing importance of caves and rock-shelters, removed from open-air settlements, as arenas for social reproduction. In the northwest Mediterranean, the use of caves and rock-shelters – for herding, hunting and other activities – is more richly documented from the beginning of the Neolithic, arguably reflecting significant regional differences in practices of social reproduction, but open-air village settlements exhibit many of the features interpreted in Greece as symptoms of the tension between household and collective control: for example, co-existence of ‘domestic architecture’ and communal enclosure ditches⁵¹; fine ‘tableware’ vessels of a size suggesting use by small (e.g., household) social groups, but of a quality and stylistic distribution implying display to more distant social contacts⁵²; consumption of an expanding range of ‘personal’ items, but emphasis on shared funerary and other rites of passage⁵³. Early farmers across southern Europe, thus, arguably faced similar tensions, within and between local social groups, as they staked competing claims to such key resources as land, labour and food, but the archaeological record makes clear that these claims were pursued in different ways in different regions. This surely highlights the importance of regional and local agency in the Neolithisation of Mediterranean Europe, whether the initial trigger for this long-term process was the movement of farmers from the east, or the adoption of oriental cultivated grains and domesticated animals by indigenous foragers, or (perhaps most likely) a combination of both. The scale of Neolithic animal husbandry is an issue of great socio-political, economic and ecological significance, but may not be related in a simple fashion to the form and frequency of cave use. On the other hand, evidence for use of caves and rock-shelters may shed light on other issues central to Neolithic social life.

50. E.g., Halstead 2008.

51. E.g., Skeates 2000; Martí Oliver & Bernabeu Aubán 2012.

52. E.g., Pluciennik 1997; Robb 2007.

53. E.g., Skeates 1994; Robb 1997.

BIBLIOGRAPHY

LATIN

- Andreou, S., Fotiadis, M. & Kotsakis, K. 1996. "Review of Aegean Prehistory 5: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece", *AJA* 100, 537-597.
- Angelucci, D. E., Boschian, G., Fontanals, M., Pedrotti, A. & Vergès, J. M. 2009. "Shepherds and Karst: the Use of Caves and Rock-shelters in the Mediterranean Region during the Neolithic", *WorldA* 41, 191-214.
- Badal, E. 2002. "Bosques, campos y pastos: el potencial económico de la vegetación mediterránea", in: E. Badal, J. Bernabeu & B. Martí (eds.), *El Paisaje en el Neolítico mediterráneo*, Valencia, 129-146.
- Bogaard, A., Charles, M., Twiss, K. C., Fairbairn, A., Yalman, N., Filipović, D., Arzu Demiregi, G., Ertuğ, F., Russell, N. & Henecke, J. 2009. "Private Pantries and Celebrated Surplus: Storing and Sharing Food at Neolithic Çatalhöyük, Central Anatolia", *Antiquity* 83, 649-668.
- Bogaard, A., Krause, R. & Strien, H.-C. 2011. "Towards a Social Geography of Cultivation and Plant Use in an Early Farming Community: Vaihingen an der Enz, South-west Germany", *Antiquity* 85, 395-416.
- Brochier, J. E. 1983. "Bergeries et feux de bois néolithiques dans le Midi de la France: caractérisation et incidence sur le raisonnement sédimentologique", *Quartär* 33-34, 181-191.
- Brochier, J. E. 2006. "Des hommes et des bêtes: une approche naturaliste de l'histoire et des pratiques de l'élevage", in: J. Guilaine (ed.), *Populations néolithiques et environnements*, Paris, 137-152.
- Brochier, J. E. 2013. "The Use and Abuse of Culling Profiles in Recent Zooarchaeological Studies: Some Methodological Comments on 'Frequency Correction' and its Consequences", *JASc* 40, 1416-1420.
- Brochier, J. E., Villa, P., Giacomarra, M. & Tagliacozzo, A. 1992. "Shepherds and Sediments: Geo-ethnoarchaeology of Pastoral Sites", *JAnthArch* 11, 47-102.
- Cavanagh, W. 1999. "Revenons à nos moutons: Surface Survey and the Peloponnese in the Late and Final Neolithic", in: J. Renard (ed.), *Le Péloponnèse: archéologie et histoire*, Rennes, 31-65.
- Chapman, J. 1997. "The Origin of Tells in Eastern Hungary", in: P. Topping (ed.), *Neolithic Landscapes*, Oxford, 139-164.
- Cherry, J. F. 1988. "Pastoralism and the Role of Animals in the Pre- and Proto-historic Economies of the Aegean", in: C. R. Whittaker (ed.), *Pastoral Economies in Classical Antiquity*, Cambridge, 6-34.
- Colledge, S. & Conolly, J. (eds.). 2007. *The Origins and Spread of Domestic Plants in Southwest Asia and Europe*, Walnut Creek (CA).
- Delhon, C., Martin, L., Argant, J. & Thiébaud, S. 2008. "Shepherds and Plants in the Alps: Multi-Proxy Archaeobotanical Analysis of Neolithic Dung from 'La Grande Rivoire' (Isère, France)", *JASc* 35, 2937-2952.
- Demoule, J.-P. & Perlès, C. 1993. "The Greek Neolithic: A New Review", *Journal of World Prehistory* 7, 355-416.
- Douzougli, A. & Zachos, K. 2002. "L'archéologie des zones montagneuses: modèles et interconnexions dans le Néolithique de l'Épire et de l'Albanie méridionale", in: Touchais & Renard (eds.), 111-143.
- Evershed, R. P., Payne, S., Sherratt, A. G., Copley, M. S., Coolidge, J., Urem-Kotsu, D., Kotsakis, K., Özdoğan, M., Özdoğan, A. E., Nieuwenhuyse, O., Akkermans, P. M. M. G., Bailey, D., Andeescu, R.-R., Campbell, S., Farid, S., Hodder, I., Yalman, N., Özbasaran, M., Bıçakçı, E., Garfinkel, Y., Levy, T. & Burton, M. M. 2008. "Earliest Date for Milk Use in the Near East and Southeastern Europe Linked to Cattle Herding", *Nature* 455, 528-531.
- Forbes, H. 2007. *Meaning and Identity in a Greek Landscape: An Archaeological Ethnography*, Cambridge.
- Garrido Pena, R., Rojo Guerra, M. Á., Tejedor Rodríguez, C. & García Martínez de Lagrán, Í. 2012. "Las máscaras de la muerte: ritos funerarios en el Neolítico de la Península Ibérica", in: Rojo Guerra *et al.* (eds.), 143-171.
- Grifoni Cremonesi, R. 2007. "Notes on Some Cultic Aspects of Italian Prehistory", *Documenta Praehistorica* 34, 221-230.
- Guilaine, J., Manen, C. & Vigne, J.-D. (eds.). 2007. *Pont de Roque-Haute: nouveaux regards sur la néolithisation de la France méditerranéenne*, Toulouse.
- Hadjikoumis, A., Robinson, E. & Viner, S. (eds.). 2011. *The Dynamics of Neolithisation in Europe. Studies in honor of Andrew Sherratt*, Oxford.
- Halstead, P. 1996. "Pastoralism or Household Herding? Problems of Scale and Specialisation in Early Greek Animal Husbandry", *WorldA* 28, 20-42.
- Halstead, P. 2005. "Resettling the Neolithic: Faunal Evidence for Seasons of Consumption and Residence at Neolithic Sites in Greece", in: *(un)settling the Neolithic*, 38-50.

- Halstead, P. 2006. "Sheep in the Garden: The Integration of Crop and Livestock Husbandry in Early Farming Regimes of Greece and Southern Europe", in: D. Serjeantson & D. Field (eds.), *Animals in the Neolithic of Britain and Europe*, Oxford, 42-55.
- Halstead, P. 2008. "Between a Rock and a Hard Place: Coping with Marginal Colonisation in the Later Neolithic and Early Bronze Age of Crete and the Aegean", in: Isaakidou & Tomkins (eds.), 229-257.
- Halstead, P. 2011. "Farming, Material Culture and Ideology: Repackaging the Neolithic of Greece (and Europe)", in: Hadjikoumis, Robinson & Viner (eds.), 131-151.
- Halstead, P. 2012. "Feast, Food and Fodder in Neolithic-Bronze Age Greece: Commensality and the Construction of Value", in: S. Pollock (ed.), *Between Feasts and Daily Meals: Towards an Archaeology of Commensal Spaces, eTopoi. Journal for Ancient Studies* special volume 2, 21-51.
- Helmer, D., Gourichon, L., Maamar, H. S. & Vigne, J.-D. 2005. "L'élevage des caprinés néolithiques dans le sud-est de la France: saisonnalité des abattages, relations entre grottes-bergeries et sites de plein air", *Anthropozoologica* 40, 167-189.
- Isaakidou, V. & Tomkins, P. (eds.). 2008. *Escaping the Labyrinth: The Cretan Neolithic in Context*, Oxford.
- Jacobsen, T. W. 1984. "Seasonal Pastoralism in Southern Greece: A Consideration of the Ecology of Neolithic Urfirnis Pottery", in: P. M. Rice (ed.), *Pots and Potters: Current Approaches in Ceramic Archaeology*, Los Angeles, 27-43.
- Jacobsen, T. & Cullen, T. 1981. "A Consideration of Mortuary Practices in Neolithic Greece: Burials from Franchthi Cave", in: S. C. Humphreys & H. King (eds.), *Mortality and Immortality: The Anthropology and Archaeology of Death*, London, 79-101.
- Karkanas, P. 2006. "Late Neolithic Household Activities in Marginal Areas: The Micromorphological Evidence from the Kouveleiki Caves, Peloponnese, Greece", *JASc* 33, 1628-1641.
- Kotsakis, K. 1999. "What Tells Can Tell: Social Space and Settlement in the Greek Neolithic", in: *Neolithic Society in Greece*, 66-76.
- Kotsakis, K. 2006. "Settlement of Discord: Sesklo and the Emerging Household", in: N. Tasic & C. Grozdanov (eds.), *Homage to Milutin Garašanin*, Belgrade, 207-220.
- Legge, A. J. & Moore, A. M. T. 2011. "Clutching at Straw: The Early Neolithic of Croatia and the Dispersal of Agriculture", in: Hadjikoumis, Robinson & Viner (eds.), 176-195.
- Liesau von Lettow-Vorbeck, C. & Morales Muñoz, A. 2012. "Las transformaciones económicas del Neolítico en la Península Ibérica: la ganadería", in: Rojo Guerra *et al.* (eds.), 107-128.
- Martí Oliver, B. & Bernabeu Aubán, J. 2012. "La vida doméstica en el Neolítico peninsular: los lugares de asentamiento", in: Rojo Guerra *et al.* (eds.), 129-141.
- McClure, S. B., Molina, L. & Bernabeu, J. 2008. "Neolithic Rock Art in Context: Landscape History and the Transition to Agriculture in Mediterranean Spain", *JAnthArch* 27, 326-337.
- Milojčić, V. 1960. *Hauptergebnisse der Deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953-58*, Bonn.
- Mina, M. 2008. "Figurin' out Cretan Neolithic Society: Anthropomorphic Figurines, Symbolism and Gender Dialectics", in: Isaakidou & Tomkins (eds.), 115-135.
- Miracle, P. 2006. "Neolithic Shepherds and their Herds in the Northern Adriatic Basin", in: D. Serjeantson & D. Field (eds.), *Animals in the Neolithic of Britain and Europe*, Oxford, 63-94.
- Papathanasiou, A. 2003. "Stable Isotope Analysis in Neolithic Greece and Possible Implications on Human Health", *International Journal of Osteoarchaeology* 13, 314-324.
- Papathanasiou, A. 2005. "Health Status of the Neolithic Population of Alepotrypa, Greece", *American Journal of Physical Anthropology* 126, 377-390.
- Payne, S. 1985. "Zoo-archaeology in Greece: A Reader's Guide", in: N. C. Wilkie & W. D. E. Coulson (eds.), *Studies in honor of William A. McDonald*, Minneapolis, 211-244.
- Peña-Chocarro, L. 2007. "Early Agriculture in Central and Southern Spain", in: Colledge & Conolly (eds.), 173-187.
- Perlès, C. 1990. "L'outillage de pierre taillée néolithique en Grèce: approvisionnement et exploitation des matières premières", *BCH* 114, 1-42.
- Pluciennik, M. Z. 1997. "Historical, Geographical and Anthropological Imaginations: Early Ceramics in Southern Italy", in: C. Cumberpatch & P. Blinkhorn (eds.), *Not so Much a Pot, More a Way of Life*, Oxford, 37-56.
- Robb, J. 1997. "Intentional Tooth Removal in Neolithic Italian Women", *Antiquity* 71, 659-669.
- Robb, J. 2007. *The Early Mediterranean Village: Agency, Material Culture, and Social Change in Neolithic Italy*, Cambridge.
- Robb, J. E. & Farr, R. H. 2005. "Substances in Motion: Neolithic Mediterranean 'Trade'", in: E. Blake & A. B. Knapp (eds.), *The Archaeology of Mediterranean Prehistory*, Oxford, 24-45.

NEOLITHIC GREECE BEYOND THE VILLAGE

- Rojo Guerra, M. Á., Garrido Pena, R. & García Martínez de Lagrán, Í. (eds.). 2012. *El Neolítico en la península Ibérica y su contexto Europeo*, Madrid.
- Rottoli, M. & Pessina, A. 2007. "Neolithic Agriculture in Italy: An Update of Archaeobotanical Data with Particular Emphasis on Northern Settlements", in: Colledge & Conolly (eds.), 141-153.
- Rowley-Conwy, P. 2000. "Milking Caprines, Hunting Pigs: The Neolithic Economy of Arene Candide in its West Mediterranean Context", in P. Rowley-Conwy (ed.), *Animal Bones, Human Societies*, Oxford, 124-132.
- Sampson, A. 1992. "Late Neolithic Remains at Tharounia, Euboea: A Model for the Seasonal Use of Settlements and Caves", *BSA* 87, 61-101.
- Sherratt, A. 1990. "The Genesis of Megaliths: Monumentality, Ethnicity and Social Complexity in Neolithic North-west Europe", *WorldA* 22, 147-167.
- Skeates, R. 1994. "Ritual, Context, and Gender in Neolithic South-eastern Italy", *Journal of European Archaeology* 2, 199-214.
- Skeates, R. 2000. "The Social Dynamics of Enclosure in the Neolithic of the Tavoliere, South-east Italy", *JMedA* 13, 155-188.
- Soberl, L., Gasparic, A. Z., Budja, M. & Evershed, R. P. 2008. "Early Herding Practices Revealed through Organic Residue Analysis of Pottery from the Early Neolithic Rock Shelter of Mala Triglavca, Slovenia", *Documenta Praehistorica* 35, 253-260.
- Stratouli, G. 2005. "Symbolic Behaviour at Places of Social Activity beyond the Domestic Area in the Ionian Neolithic", *Documenta Praehistorica* 32, 123-132.
- Tomkins, P. 2007. "Communitary and Competition. The Social Life of Food and Containers at Aceramic and Early Neolithic Knossos, Crete", in: C. Mee & J. Renard (eds.), *Cooking Up the Past: Food and Culinary Practices in the Neolithic and Bronze Age Aegean*, Oxford, 174-199.
- Tomkins, P. 2008. "Time, Space and the Reinvention of the Cretan Neolithic", in: Isaakidou & Tomkins (eds.), 21-48.
- Tomkins, P. 2009. "Domesticity by Default. Ritual, Ritualization and Cave-use in the Neolithic Aegean", *OxfJA* 28, 125-153.
- Triantaphyllou, S. 2001. *A Bioarchaeological Approach to Prehistoric Cemetery Populations from Central and Western Greek Macedonia*, Oxford.
- Triantaphyllou, S. 2008. "Living with the Dead: A Re-consideration of Mortuary Practices in the Greek Neolithic", in: Isaakidou & Tomkins (eds.), 136-154.
- Vigne, J.-D. & Helmer, D. 2007. "Was Milk a 'Secondary Product' in the Old World Neolithisation Process? Its Role in the Domestication of Cattle, Sheep and Goats", *Anthropozoologica* 42, 9-40.
- Whitehouse, R. D. 1990. "Caves and Cult in Neolithic Southern Italy", *Accordia Research Papers* 1, 19-38.
- Zachos, K. L. 1999. "Zas Cave on Naxos and the Role of Caves in the Aegean Late Neolithic", in: *Neolithic Society in Greece*, 153-163.
- Zapata, L., Peña-Chocarro, L., Pérez-Jordá, G. & Stika, H.-P. 2004. "Early Neolithic Agriculture in the Iberian Peninsula", *Journal of World Prehistory* 18, 283-325.

GREEK

- Τρανταλίδου, Κ. 1997. "Θηράματα και οικίσματα ζώα από το σπήλαιο των Λιμνών", in: Α. Σάμψων (ed.), *Το σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων, μια προϊστορική θέση στην ορεινή Πελοπόννησο*, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών 7, 415-455.

